

Het tweede grafboek laat zien hoe van 1475 tot 1510 in verschillende fasen de extra zijbeuken aan het schip, het transept en het basilicale koor met de omgang tot stand zijn gekomen. Opmerkelijk zijn de topgevels die de koorzijbeuken en de omgang hebben gekregen; hierin toont de Goudse kerk een grote verwantschap met de Oude Kerk in Amsterdam. Dat geldt ook voor de zestiende-eeuwse verbouwingen, zowel vóór als na de stadsbrand van 1552.

Minstens zo interessant is de verbouwing van het schip die Van den Berg aan de hand van archivalia kan reconstrueren. De buitenste zijbeuken zijn in de eerste helft van de zestiende eeuw omgebouwd tot brede dwarskapellen van dubbele traveebreedte, door de sloop van om-en-om een pijler. Daarbij werden geveltoppen aangebracht en dwarse tongewelven, die in de tongewelven van de binnenste zijbeuken doorsteken: deze opzet lijkt sterk op die van Haagse Jacobskerk en de genoemde Oude Kerk in Amsterdam. Na de brand van 1552 werden ook tussen de middenbeuk en de binnenste zijbeuken om-en-om de pijlers verwijderd, zodat de brede traveemaat van de zijbeuken zich ook in de middenbeuk voortzet. Op de middenbeuk werd bovendien een lichtbeuk gemetseld.

In een degelijk onderbouwde argumentatie verwerpt Van den Berg de gangbare indeling van de Goudse kerk bij de groep die als het Haagse hallentype wordt aangeduid. Inderdaad heeft de Goudse kerk de dwarskapellen met topgevels gemeen met die groep, waartoe onder meer ook de Haagse Kloosterkerk, de Oude Kerk te Amsterdam en de kerken van Voorburg en Vianen worden gerekend. Echter, op enkele wezenlijke punten onderscheiden de Goudse en de Amsterdamse kerk zich sterk van de andere uit deze groep: de beide eerstgenoemde hebben een basilicale opzet en het schip heeft (gedeeltelijk) een breedte van vijf beuken. Ze constateert bovendien dat de ontwikkelingsgeschiedenis van het kerkgebouw in Gouda die van de Oude Kerk met enkele decennia achterstand volgt, zonder dat er een bijzondere reden voor bekend is. De

bouwwerkzaamheden werden pas in het begin van de zestiende eeuw voltooid, toen de kerk al enkele decennia bij de protestanten in gebruik was.

Kenmerkend voor deze studie is de multidisciplinaire aanpak, waaruit nog veel meer interessante bijzonderheden zijn gedestilleerd dan hier kunnen worden weergegeven. Waar haar eigen kennis en vaardigheden tekortschoten, heeft Van den Berg zich laten bijstaan door mensen die in de lacunes konden voorzien. Haar redeneringen en argumentatie zijn op de voet te volgen, waarbij ze duidelijk feiten en veronderstellingen scheidt. De tekst is op een toegankelijke manier geschreven, zodat het boek ook voor de minder ingewijde lezer een plezier zal zijn om te lezen.

Is er niets op aan te merken? Jawel, maar dat betreft eigenlijk slechts details. Zo beperken de reconstructietekeningen van de verschillende bouwfases zich tot het dakenplan, terwijl juist 3D-tekeningen de opmerkelijke ontwikkeling in de hoogte duidelijk in beeld zouden hebben gebracht. Ook worden dwars- en lengtedoorsneden nodeloos gemist, die een belangrijke aanvulling op de plattegronden hadden kunnen leveren.

Al met al vertegenwoordigt dit boek een bijna voorbeeldige studie, waarvan er wat mij betreft nog vele mogen volgen.

KAREL EMMENS, ZALTBOMMEL

## Nieuwe geschiedenis

Kaplan, Benjamin J., *Divided by Faith. Religious Conflict and the Practice of Toleration in Early Modern Europe* (Cambridge MA en Londen: The Belknap Press of Harvard University Press, 2007, VIII + 415 blz., £ 25,50, ISBN 978 0 674 02430 4).

Misschien is het verstandig meteen met de deur in huis te vallen. Dit is een prachtig boek. *Divided by Faith* is één van die studies die vanwege de

vlotte leesbaarheid en rijkdom aan interpretaties nog lang door vakhistorici geraadpleegd, aan studenten voorgeschreven, door een breder publiek gelezen en in boekenkasten bewaard zal worden. Kaplan biedt een veelomvattend en buitengewoon helder overzicht van vroegmoderne tolerantie- en intolerantiepraktijken. Het resultaat is een knappe synthese van enkele decennia onderzoek naar religieuze verdraagzaamheid. *Divided by Faith* is niet primair gebaseerd op bronnenmateriaal, wel op een grote hoeveelheid literatuur. Het boek is echter niet met buitengewoon veel eindnoten belast. Auteurs die eerder over het tolerantievraagstuk hebben geschreven maar Kaplans notenapparaat niet gehaald hebben, zullen bij raadpleging ervan even moeten slikken.

*Divided by Faith* bestaat uit vier delen, achtereenvolgens getiteld 'Obstacles', 'Arrangements', 'Interactions' en 'Changes'. Tolerantie werd allereerst belemmerd door 'confessionalisme', door Kaplan gedefinieerd als een samenhangend geheel van religieuze praktijken waarmee politiek en samenleving opnieuw orde trachtten te scheppen in het door de Reformatie versplinterde *corpus christianum*. Tussen het ene geloof en het andere werden absolute grenzen getrokken, terwijl elke confessionele groep de geloofskenmerken van 'de ware orthodoxie' zeer gedetailleerd vastlegde. Doordat in deze periode het sacrale domein nauw samenviel met het civiele, kon vooral in dorpen en kleine steden de confessionele cultuur behoorlijk kracht worden bijgezet. In dit milieu leidden processies, begrafenissen en andere publieke rituelen gemakkelijk tot religieus bepaalde agressie, zodat de geweldspiraal kon oplopen. Daar komt nog bij dat op het niveau van de staat religieuze identiteit gekoppeld werd aan politieke loyaliteit. Obstakels voor tolerantie genoeg!

De clou van *Divided by Faith* is dat in de praktijk de soep niet zo heet werd gegeten als de verdeelde christenheid hem leek op te dienen. Er mocht dan een rijke voedingsbodem voor intolerantie hebben bestaan, allerlei meer of minder geformaliseerde regelingen (*arrangements*)

zorgden ervoor dat de schade beperkt bleef. Die regelingen liepen uiteen van het waakzaam gedogen van ketters tot het delen van kerkgebouwen met andersgelovigen. Bovendien kwam men elkaar in het dagelijks bestaan onvermijdelijk tegen. Wisselwerkingen (*interactions*) vonden plaats tussen vrienden onderling en tussen huwelijkspartners, maar ook tussen christenen en joden – de laatstgenoemden leken trouwens minder 'gevaarlijk' dan afvalligen uit eigen kring. Al met al ontwikkelde zich in het vroegmoderne Europa een langdurige, relatief verdraagzame *modus vivendi* tussen mensen van verschillende geloven.

'Vroegmodern' dekt in dit boek naar Anglo-Amerikaans gebruik vooral de zestiende en zeventiende eeuw. De achttiende eeuw geldt als de eeuw van veranderingen (*changes*) maar Kaplan plaatst bij deze voorstelling van zaken enkele forse vraagtekens. Als er al iets veranderde, bijvoorbeeld door de verbreiding van 'Verlichte' ideeën over redelijkheid, humaniteit en tolerantie, dan bleven die veranderingen beperkt tot de sociale en intellectuele elite. De opkomst van de tolerantie in de achttiende eeuw is eigenlijk een mythe, aldus *Divided by Faith*. Kaplan is zoals zoveel Angelsaksische historici in retorisch opzicht behoorlijk behendig en ook hij maakt dankbaar gebruik van een *foil* om zijn eigen relaas tegen af te zetten. In zijn geval vormen 'progressive historical schemas' de steens des aanstoots: narratieve constructies die volgens een goede Whig-traditie de wortels van het heden in het verleden zoeken en de verschillen daartussen minimaliseren. Ik betwijfel of veel van de door Kaplan gelezen auteurs zich nog in dit toch wel wat achterhaalde beeld herkennen; je zult het eerder bij politici aantreffen. Vanuit retorisch oogpunt is de truc echter geslaagd en *Divided by Faith* krijgt er des te meer reliëf door. Maar de auteur had wel wat uitvoeriger met de bestaande literatuur in debat mogen gaan.

Dat laat onverlet dat *Divided by Faith* terecht vraagtekens zet bij het Grote Verhaal van de modernisering en secularisering als opgaande lijnen in de westerse geschiedenis. Dat grote verhaal is een mythe, maar vooruit, mythes hebben we nu eenmaal nodig om betekenis te geven aan heden en verleden. Het kwalijke van juist deze mythe, aldus Kaplan, is dat zij religie marginaliseert en gelijkstelt met alles wat antimodern en dus intolerant is. Dat laatste is vanuit historisch oogpunt aantoonbaar onjuist, zo luidt de boodschap van Kaplans boek. In de vroegmoderne tijd was men zeer wel in staat om ondanks fundamentele meningsverschillen in vrede samen te leven door religieuze conflicten verstandig te managen. Kaplan zegt hierover veel behartigenswaardige dingen en mede daarom is zijn boek zo geschikt voor het academisch onderwijs.

Anderzijds maakt hij het zichzelf wel wat gemakkelijk door de Grote Vraag wat moderniteit en postmoderniteit nu eigenlijk zijn, uit de weg te gaan. Hier wreekt zich het feit dat *Divided by Faith* de ontwikkeling van ideeën in hun sociale samenhang grotendeels buiten beschouwing laat. Je kunt immers niet doen alsof de Verlichting of de moderniteit of hoe je het ook wilt noemen zich niet heeft voorgedaan of op zijn minst geen invloed zou hebben gehad op de praktijk van het samenleven – te meer omdat moderniteit méér is dan alleen ideeën. Om heel kort door de bocht te gaan: in de tijd van de Nederlandse Republiek was bijna iedereen religieus en in het Nederland van nu hoogstens nog een minderheid, waar nog bijkomt dat de aard van godsdienst zelf is veranderd. Dat impliceert dat de praktijk van de religieuze tolerantie meer zelfbeheersing vereist dan in de vroegmoderne tijd, toen het verband tussen religieuze en politieke waarden heel wat vanzelfsprekender was dan nu. In een wereld waarin democratisch gekozen politieke machthebbers het wenselijk achten dat universele waarden tot hun recht komen, is het beginsel van *live and let live* des te moeilijker in de praktijk te brengen.

*Divided by Faith* zet aan tot nadenken en dat is een grootse kwaliteit. Dit is, nogmaals, een prachtig boek. Ik zal het nog lang in mijn boekenkast bewaren.

JORIS VAN EIJNATTEN, UNIVERSITEIT  
UTRECHT

Zeischka, Siger, *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)* (Oorspronkelijk dissertatie VU Amsterdam 2007; Hilversum: Verloren, 2008, 384 blz., ISBN 978 90 8704 023 9).

The *Hoogheemraadschap van Rijnland*, one of the oldest and largest regional water authorities in the Low Countries, has been a persistent feature of the administrative structure of the region. While principalities, empires, republics, and kingdoms have come and gone, the core area of Rijnland has remained remarkably unchanged since the thirteenth century, still bounded roughly by a line running from Haarlem to Amsterdam, Gouda and The Hague. However, despite its stable boundaries, there was much dynamism within Rijnland. In an important new work, *Minerva in de polder*, Siger Zeischka reveals some of that dynamism by providing a detailed picture of water management and technological development within a series of representative polders nested within Rijnland between 1500 and 1856.

In the introduction to *Minerva in de polder*, Zeischka states his objectives: to write a contextual history of water technologies in certain localities embedded within the territory of Rijnland; to place this history within the larger history of technology of the Dutch Republic; and to reconstruct and analyze the economic, social, political, and intellectual context of the times. He sets the stage in the first chapter by defining the territory and tracing the development of landscape and water management in Rijnland up